

SKRB MED DELOM IN DRUŽINO KONCEPT USKLAJEVANJA DELA IN DRUŽINSKIH OBVEZNOSTI V DRUŽINSKI POLITIKI¹

Povzetek. Članek se ukvarja z analizo razmerja med delom in družino oz. natančneje, z enim od aspektov tega razmerja - s konceptom usklajevanja dela in družine (pravzaprav obveznost v eni in drugi sferi). Avtorica v analizi zavzema perspektivo etike skrbi, ki služi kot leča za analiziranje družinske politike, hkrati pa omogoča analizo konceptualizacije skrbi v konkretnih politikah. Članek je organiziran okoli dveh glavnih (med seboj povezanih) tez. Prva se nanaša na kritiko omenjenega koncepta usklajevanja dela in družine: v tem razmerju ne gre za usklajevanje, ampak podrejanje družinske/zasebne sfere sferi dela. To je opazno na primer v favoriziranju modela (materialno) neodvisnega zaposlenega posameznika, ki podpira tudi normativni okvir družinske politike. Druga teza pravi, da je ravno skrb skupni imenovalec obeh dimenzij razmerja delo - družina in od konceptualizacije skrbi v konkretni družinski politiki je odvisno, kako uspešno se bo realiziral koncept usklajevanja dela in družine. Obe tezi sta v članku utemeljeni skozi analizo temeljnega dokumenta družinske politike v Sloveniji - Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike.

Ključni pojmi: etika skrbi, družina, družinska politika, spolna delitev dela, usklajevanje dela in družine, delo, politika enakih možnosti.

Uvod

Razmerje med delom in družino se v družinskih politikah v obliki različnih konceptov ter poskusov realizacije v različnih ukrepih, s katerimi država regulira to razmerje, pojavi v sredini sedemdesetih let prejšnjega stoletja (Hantrais, Letablier, 1996), ko je porast deleža žensk na trgu delovne sile v zahodnih državah že več kot očiten. Če smo natančni, takrat šele postane to razmerje politično relevantno, in sicer na način, da se izpostavi kot problem. Predvsem kot problem žensk in množičnega zaposlovanja ter posledic za družinsko življenje. In čeprav

* Doc. dr. Alenka Švab, znanstvena sodelavka, Mirovni inštitut.

¹ Članek je nastal na podlagi raziskovalnih rezultatov v okviru postdoktorskega projekta "Sociološka konceptualna analiza družinske politike v Sloveniji z vidika družinskih sprememb" (2001-2004).

množično zaposlovanje žensk ni več nov fenomen, velja razmerje med delom in družino tudi danes za problematično ali vsaj nelagodno. Predvsem takrat, ko govorimo o dejanski učinkovitosti različnih politik za usklajevanje dela in družine.

V tem tekstu bomo razmerje med delom in družino poskušali osvetliti skozi analizo koncepta "uskaljevanja dela in družine"², ki se pojavlja v večini evropskih družinskih ali socialnih politikah³. Razumemo ga kot širši mehanizem, ki pa lahko vključuje zelo različne ukrepe za usklajevanje obveznosti v obeh sferah. Iz njih je možno razbrati tudi različne (vrednotne) pozicije, ki jih posamezne države imajo, konkretno, v razmerju delo - družina, v razumevanju družine ter vlog posameznih družinskih članov in članic. Vrednotne orientacije posameznih politik seveda pomembno vplivajo na oblikovanje različnih ukrepov in njihovo realizacijo v vsakdanjem življenju.

Analiza bo potekala s perspektive etike skrbi, kjer bomo izpostavili več problemov v konceptualizaciji razmerja med delom in družino. Najprej predstavljamo perspektivo etike skrbi v tistih aspektih, ki so relevantni za pričujočo analizo. Sledi kratka predstavitev normativnega okvira družinske politike v Sloveniji - Resolucije o temeljnih oblikovanju družinske politike. V drugi polovici članka se osredotočamo na analizo dveh ključnih problemov konceptualizacije razmerja med delom in družino v družinski politiki, do katerih nas pripelje perspektiva etike skrbi - prevladujočega modela ekonomsko neodvisnega posameznika ter segmentacije ukrepov družinske politike.

Uporabnost perspektive etike skrbi v razpravi o razmerju med delom in družino

Perspektiva etike skrbi omogoča prestop čez prevladujoč (politični) model razmišljanja, ki skrb locira v zasebnost, definira kot neplačano, družbeno nepomembno in predvsem žensko delo. S te perspektive je možno spodbijati takšno tradicionalno, redukcionistično razumevanje skrbi, prisotno v današnjih politikah. Perspektiva etike skrbi premešča skrb v javno sfero tam, kjer do sedaj ni bila prisotna, in jo spremeni v politično relevantno temo, še posebej tako, da jo poveže s konceptom aktivnega državljanstva. Dejanski atributi skrbi so danes v družinskih in socialnih politikah pogosto zaviti v ideološke predpostavke o družini, spolni delitvi dela, materinstvu in otrocih. Poglejmo najprej, v katerih aspektih je perspektiva etike skrbi uporabna v analizi razmerja med delom in družino.

Skrb kot človeška dejavnost

Skrb je "bistveni aspekt človeškega bivanja, človeška dejavnost in nenehna praksa, ki implicira tudi moralna vprašanja in moralne vrednote" (Sevenhuijsen, Hoek,

² *Drugi podobni koncepti: balancing work and family; combination scenario; flexitime ipd.*

³ *Nekatere države, med njimi Slovenija, imajo eksplicitne družinske politike, nekatere pa ne, vendar imajo vse države določene ukrepe, ki tako ali drugače vplivajo na družine in njihove člane/ice. Tako verjetno ni države, ki ne bi na tak ali drugačen način v svojih politikah tematizirala razmerje med delom in družino.*

2000: 5). Čeprav ob skrbi najprej pomislimo na osebe, ki skrb potrebujejo (bolni, otroci, starejši, invalidi itn.) in s tem skrb avtomatsko zreduciramo na enostranski odnos med osebo, ki skrbi, in osebo, ki je prejemnik/ca skrbi - v takem odnosu vedno igra pasivno vlogo -, je skrb pravzaprav veliko več. Na najsplošnejši pojmovni ravni je skrb "dejavnost človeštva, ki vključuje vse tisto, kar delamo, da ohranjamo, nadaljujemo in popravljamo naš 'svet', da lahko v njem kar najbolje živimo. Ta svet vključuje naša telesa, nas in naše okolje, kar poskušamo preplesti v kompleksno mrežo, ki vzdržuje naše življenje" (Tronto, 1993: 103).⁴ V nasprotju s splošnimi predstavami, pogosto pa tudi s pogledi različnih politik, perspektiva etike skrbi opozarja, da skrb ni enostranska dejavnost med dejavno osebo, ki daje skrb, in odvisno, pasivno osebo, ki je deležna skrbi, temveč vzpostavlja kompleksne mreže prepletenih odnosov medosebne odvisnosti. Ostre ločnice med tistimi, ki dajejo skrb, in tistimi, ki so je deležni zato ni mogoče vzpostaviti. Če smo natančni, vsi dajemo skrb in smo je deležni, zlasti v vsakdanjih praksah družinskega življenja.

Skrb kot dejavnost vsakdanjega družinskega življenja

Družina je socialni milje, v katerem se odvija pomemben delež skrbi na nivoju vsakdanjega življenja. Skrb - tako prakse skrbi kot procesi in odnosi, ki se spletajo - je torej bistveni pogoj za funkcioniranje družine v vsakdanjem življenju. Odnos med obema pojmom - skrbjo in družino - lahko analiziramo na različnih ravneh. Lahko proučujemo vzorce skrbi, se sprašujemo, kako dejansko poteka skrb, kdo izvaja večji del skrbi, za koga skrbi in kakšne vrste je ta skrb. Druga raven bi bila analiza "vrednot in norm, ki zadevajo osrednjost družine v družbi na eni strani in na drugi strani to, kaj naj bi bilo pravilno ali naravno izpolnjevanje odgovornosti skrbi v ožji družini" (Morgan, 1996: 99-100). Pri tem se lahko osredotočimo na ideološko konstrukcijo jedrne družine in tistih vlog, ki naj bi bile v njej ključne pri izvajanju skrbstvenih odgovornosti (ibidem). Izvajanje skrbi je glede na spolno in starostno strukturiranost družine tudi bistveno spolno in starostno določeno. Družinsko delo razumemo v najširšem pomenu kot vrsto dejavnosti, potrebnih za vsakdanje funkcioniranje družine oziroma njenih članov/ic: gospodinjstvo, delo, odnosno delo (Švab, 2001: 144). Ta definicija je zelo podobna definiciji skrbi, kot jo predlaga Tronto (1993), kar ni naključje, saj se v vsaki obliki družinskega dela kaže tudi skrb (za druge in zase). Na nek način je skrb ontološka osnova družinskega življenja.

Vendar pa pri skrbi ne gre le za to, da opravimo določeno delo skrbi, temveč gre tudi za (spolno) identiteto. "To, da od nas pričakujejo, da bomo opravljali določene vrste dejavnosti pomeni, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto. To, da razvijemo določeno spolno determinirano identiteto, pomeni, da pričakujemo, da bomo opravljali določene vrste nalog in da bomo to opravljali pros-

---

⁴ *Prakse skrbi imajo štiri glavne dimenzije (Tronto, 1993), ki jim pripadajo določene moralne orientacije: skrbeti za zahteva pozornost za prepoznavanje potreb (drugih); poskrbeti za se navezuje na odgovornost, da prepoznamo potrebo, da za nekoga poskrbimo; dajati skrb odpira vprašanja kompetentnosti osebe, ki daje skrb nekomu; prejemati skrb pa se nanaša na odzivnost prejemnika skrbi in kaže na recipročen in medodvisen odnos med osebo, ki skrb nudi, in prejemnikom skrbi.*

tovoljno in samoumevno. Skrbstvene naloge in čustveno delo niso zgolj kateri koli niz nalog, temveč niz nalog, ki je bistven za vzpostavljanje spolne identitete in spolne razlike" (Morgan, 1996: 101). Vendar pa to ne pomeni, da dejavnosti skrbi (po splošnem mnenju) izvajajo samo ženske. "Pomeni to, da spolno zaznamovana pojmovanja oblikujejo pomen, ki ga pripisujemo vključevanju moških v te naloge, ter vrste in količina podpore, ki jih dobijo od drugih, da bi izpolnili te dolžnosti" (Morgan, 1996: 102). Poleg tega ne opravljajo vse ženske dejavnosti skrbi in ne vse v isti meri. Spolno določeno naravo skrbi prečijo še druge družbene razsežnosti (ibidem).

S perspektive etike skrbi lahko pri razmišljanju o razmerjih med delom in družino ter skrbjo pojasnimo konstrukcijo teh razmerij v konkretni družinski politiki. Pozornost je usmerjena v hierarhične razsežnosti družinskih razmerij, odnosov, vlog, pa tudi v ukoreninjenost ideoloških predpostavk v družinski politiki. Na številnih nivojih družbenega življenja še vedno prevladuje (sicer vedno bolj implicitno in latentno) favoriziranje nuklearnega družinskega modela, v katerem je skrb (skozi družinsko delo in skupaj z njim) samoumevno dodeljena ženskam in naturalizirana s povezavo z reprodukcijo - nosečnostjo, rojevanjem in skrbjo za otroke. Domet perspektive etike skrbi v tem kontekstu vidimo v dveh smereh. Na eni strani je uporabna za razkrivanje kompleksnih razsežnosti fenomena skrbi (praks, procesov, odnosov) znotraj družinskega življenja, hkrati pa je kritika ideoloških podmen o (tradicionalni - domnevno harmonični in monolitni) družini.

Skrb kot vezni element v razmerju med delom in družino

Razumevanje in konceptualiziranje skrbi je ključno za razumevanje razmerja med delom in družino. Ravno skrb je namreč skupni imenovalc obeh elementov v dualnem razmerju. Govor o razmerju med delom in družino tako pravzaprav vključuje tudi govor o skrbi kot praksi in procesu. To nikakor ne pomeni reduciranja skrbi na zasebno sfero, želimo le izpostaviti, da je v razpravi o usklajevanju obeh sfer ključna prav alokacija skrbi. Hkrati je to tudi razprava o definiranju razmerja med javnim in zasebnim ter o alokaciji obveznosti, povezanih s skrbjo - ne samo v družini, ampak tudi med družino in državo. To razmerje nikakor ni nekonfliktno in eden od temeljnih izvorov kontradiktornosti samega koncepta usklajevanja dela in družine je prav gotovo dejstvo, da gre med delom in skrbjo tudi za vrednotna nasprotovanja. Če sfero dela definira status neodvisnega posameznika, ki je vezan na status (redne) zaposlitve, je sfera zasebnosti (družine) tista, kjer so med drugim tudi vrednote odvisnosti, skrbi, zavezanosti, skupnosti. Gre za staro dilemo, s katero so se ukvarjale tudi feministične teoretičarke družine (npr. Thorne, Yalom).

Relokacija skrbi

Skrb je v nekaterih zahodnih državah že postala pomembno politično vprašanje - vstopila je v politične programe (v zdravstvene, socialne, družinske in druge politike), priča pa smo dvema med seboj prepletenima trendoma: relokaciji politike (ki se navezuje na zahteve po novih demokratičnih praksah, povezanih z aktivnim državljanstvom) in relokaciji skrbi (Sevenhuijsen, 2003: 13). Proces relokacije skrbi se odvija na več mestih, v zvezi z razmerjem med delom in družino pa se relokaci-

ja skrbi odvija na dveh pomembnih mestih. Skrb se premešča z žensk na moške, kar se je pričelo dogajati predvsem kot posledica množičnega vstopa žensk v javno sfero (zaposlovanje, politika, kultura itd.). Če je stara država blaginje temeljila na modelu državljanstva, po katerem je moški služil kruh, ženska pa skrbela za dom in otroke, s čimer se je institucionalizirala spolna delitev dela, se novejša politike ukvarjajo z vprašanjem usklajevanja dela in družine (kombiniran scenarij), v katerem postaja prototip državljana spolno nevtralni model "kombinatorja nalog". Z relokacijo na prvem nivoju se odvija tudi relokacija skrbi "od znotraj navzven" in pomeni premeščanje, včasih tipično družinskih dejavnosti, v svet izven doma - predvsem v kolektivne in komercialne storitve (prehranjevanje, čistilnice, nega na domu ali v domovih za ostarele ipd.) (ibidem).

Poudariti velja, da je relokacija skrbi predvsem trend, ki pa se odvija v različnih državah z različno intenziteto. Intenziteta relokacije je odvisna od tega, koliko se v tem procesu dogaja tudi relokacija pomenov in družbenega vrednotenja skrbi. Nekateri avtorji na primer opažajo "marginalizacijo" skrbi kot nujnega dela življenja tako v javnih razpravah o usklajevanju dela in družine kot v vsakdanjem življenju zaposlenih staršev (Björnberg, 2002: 97). Podobno situacijo lahko zaznamo tudi v družinski politiki pri nas. Medtem ko je na deklarativni ravni potreba po relokaciji skrbi zaznavna na primer tudi v konceptu usklajevanja dela in družine v kombinaciji s promocijo enakih možnosti obeh spolov, je mehanizmov, ki bi dejansko premeščali skrb na različnih nivojih ter jo promovirali kot pomembno politično temo, zelo malo. V Sloveniji prav tako skrb še ni vstopila v javne razprave kot politično relevantna tema (npr. skozi promoviranje politike enakih možnosti, razprave o staranju prebivalstva itd.). Poleg tega se relokacija pomenov in vrednotenja skrbi lahko odvija z različno intenziteto v različnih družbenih ravneh - lahko je na primer družinska politika tista, ki te pomene poskuša premestiti, vendar se na nivoju vsakdanjega življenja ti premiki še niso dogodili. Tak primer je ravno usklajevanje dela in družine, kjer se kot ključni problem izkaže nizko vrednotenje skrbi nasprotno v družbi ter tudi znotraj družin, kjer je delitev dela - še posebej dela skrbi - še vedno spolno asimetrična. Ključni akterji pri "uspešni" realizaciji v družinski politiki zapisanih ciljev in ukrepov glede usklajevanja dela in družine so tudi delodajalci, ki pa v presojanju zahtev dela (še) niso pripravljeni prepoznati družbene pomembnosti skrbi ter prilagajati delovnih pogojev družinskim obveznostim. Situacija je lahko tudi obrnjena - na nivoju vsakdanjega življenja prihaja do relokacije skrbi (npr. vedno večje vključevanje očetov v skrb za otroka), a so mehanizmi, ki omogočajo ali spodbujajo skrb prešibki ali celo odsotni.

Normativni okvir družinske politike v Sloveniji

Družinsko politiko v Sloveniji opredeljuje predvsem Resolucija o temeljih oblikovanja družinske politike v Sloveniji (Ur. l. št. 40 - 17. VII.1993). Dejstvo, da je od sprejetja Resolucije minilo že 10 let, namiguje na potrebo po reformulaciji usmeritev družinske politike, na kar so opozorile tudi različne študije.⁵ Splošne temeljne vrednote, ki naj bi opredeljevale socialno politiko, vključno z družinsko politiko⁶, so varnost, svoboda, solidarnost, blaginja in enakost. Prednost je dana uveljavitvi varnosti kot osnovnega stabilizatorja socialnega položaja državljanov v kombinaciji oziroma v vzpostavljanju ravnotežja s svobodo kot drugo temeljno vrednostno orientacijo. Resolucija pojasnjuje, da gre tu za širjenje takšnih oblik programov in ukrepov, ki povečujejo svobodo posameznika, vendar ne ogrožajo pri tem njegove varnosti. Navedeno je še zavedanje, da varnosti ni mogoče zagotoviti, če družba ne zagotavlja določene stopnje solidarnosti, in da mora skrb za kakovost življenja oziroma blaginjo vseh ljudi predstavljati vsaj dolgoročen cilj vsake razvojno naravnane družbe.

V normativnem okviru družinska politika v navezavi na delo in družino opredeljuje predvsem naslednje trditve/izhodišča in koncepte:

1. družino vidi kot primarni socialni prostor, ki daje optimalne možnosti za emocionalni in socialni razvoj otrok, obenem pa je odgovorna za njihovo blaginjo. To pomeni, da je primarna funkcija družine skrb za otroke. Ti so razumljeni kot konstitutivni element družine oz. nekakšen predpogoj njenega obstoja. Bolj kot slednje, je pomembna skrita konotacija, da je skrb za otroke v družinski politiki pravzaprav edina politično priznana vrsta skrbi znotraj družine; (definicija družine)
2. pomembno je (deklarativno) promoviranje enakih možnosti obeh spolov (5. načelo DP), ki naj bi zaživelo z različnimi ukrepi, predvsem v navezavi na usklajevanje dela in družine;
3. ustvarjanje pogojev za kvalitetnejše usklajevanje družinskih in poklicnih obveznosti staršev (matere in očeta) in spodbujanje k enaki odgovornosti obeh staršev (8. cilj DP).

V posebnem razdelku Resolucije z naslovom "Delo, zaposlitev, zaposlovanje" najdemo še podrobneje opredeljene namere države v usklajevanju dela in družine. Resolucija izpostavlja, da se družinska politika in politika zaposlovanja stikata v primeru, ko posameznik deli in usklajuje svoj čas med družinskimi obveznostmi in profesionalnimi aktivnostmi. Kot je navedeno, gre za problem: porabe in delitve časa; za uveljavljanje enakih možnosti spolov; za upoštevanje družinskih potreb v profesionalni sferi; ter za usklajevanje potreb družinskega življenja in starševske odgovornosti s poklicnimi aktivnostmi.

⁵ Na primer Rener, T., Stropnik, N. et al. 1998. *Analiza Resolucije o temeljih oblikovanja družinske politike v Sloveniji* (MDDSZ).

⁶ *Resolucija na več mestih govori o socialni politiki namesto o družinski politiki, kar vnaša nekaj konceptualne zmede, saj je dokument eksplicitno namenjen družinski politiki in mislili bi, da je v Sloveniji potemtakem družinska politika ločena od socialne politike. Razpravo o razmerju med socialno in družinsko politiko puščamo na tem mestu ob strani, saj si zasluži posebno obravnavo. Vendarle pa lahko način konstelacije razmerja med socialno in družinsko politiko v Resoluciji razumemo kot, da je družinska politika neke vrste "pod-politika" in da je socialni politiki, usaj v nekaterih segmentih, podrejena.*

Država se v Resoluciji zavezuje, da bo za usklajevanje dela in družine podpirala naslednje aktivnosti: bolj primerno moralno in materialno družbeno vrednotenje dela z otroki ter enakomernejšo porazdelitev odgovornosti zanje med materjo in očetom, med starši, podjetji (delodajalci) in družbo; za reorganizacijo delovnega časa; zakonske prilagoditve na področju oblik zaposlitve; ugodnejšo ureditev porodniškega dopusta in dopusta za nego bolnega otroka z jamstvom enakovredne zaposlitve po vrnitvi; polno socialno zavarovanje v primeru delne zaposlitve ali začasne prekinitve dela zaradi nege in skrbi za majhnega otroka in nege ter skrbi za otroke z motrnjami v telesnem in duševnem razvoju; ter za zagotavljanje vsem staršem, ki to želijo, mesto za njihove otroke v vzgojnovarstveni ustanovi ali drugih oblikah varstva. V Resoluciji je navedeno zavedanje, da "te stične točke zahtevajo določeno družbeno intervencijo", zato navaja še podrobnejše ukrepe v tej smeri, med njimi porodniški dopust in dopust za nego otroka ter nadomestilo izgubljenega zaslužka za čas tega dopusta; ter pravica do različnega delovnega časa za starše z majhnimi otroki do treh let.

Usklajevanje dela in družine - bistveni problemi

Zdi se, da je glavni problem koncepta usklajevanja dela in družine to, da ga vodi posebna konstelacija podmen, ki postavljajo določenim vidikom razmerja med delom in družino prednost. Prioriteta tega koncepta je v prvi vrsti otrok in njegove potrebe oz. blaginja. Konkretno v slovenski družinski politiki to pomeni, da je skrb v družini zreducirana na skrb za otroke, ki je prepoznana tudi kot najpomembnejša družinska funkcija. Eden bistvenih problemov, s katerim se bo družinska politika pri nas morala prej ali slej soočiti, je tudi skrb za starejše, ki postajajo v starajočih se zahodnih državah (in tudi pri nas) pomemben segment prebivalstva. Skrb za starejše je pri nas domena socialne politike, čeprav je jasno, da velik del skrbi za starejše prevzemajo družinski člani/ce oz. sorodniki/ce in bi torej skrb za starejše morala biti konceptualizirana tudi v družinski politiki. Posledica redukcije skrbi v družini na skrb za otroke tudi pomeni, da je v okviru usklajevanja dela in družine fokus ukrepov usmerjen samo v skrb za otroke (otroško varstvo, porodniški dopust) in ne prvotno k promoviranju enakih možnosti obeh spolov (kar je tudi sicer cilj družinske politike in je praksa v nekaterih zahodnih državah, npr. skandinavskih). Enake možnosti obeh spolov so torej obravnavane le v polju skrbi za otroke in se večinoma nanašajo nanj, izpušča pa vse ostale segmente skrbi in spolne delitve dela v družini. Posebna prioriteta v razmerju delo-družina je dana delu oz. zaposlitvi, ob predpostavki, da so vsi odrasli aktivno prisotni na trgu delovne sile in so sposobni skrbeti zase (in za družino⁷). Pomembna podmena, ki še vedno latentno vodi temeljne usmeritve družinske politike pa je tradicionalna (spolna) delitev dela, ki izvira iz tradicionalnega razumevanja monolitne

---

⁷ Tu je sicer družinska politika v Sloveniji bolj "demokratična". Pri skrbi in vzdrževanju odvisnih družinskih članov - v slovenski družinski politiki so to (samo) otroci (kar je razvidno predvsem iz definicije družine) - je navedeno splošno načelo, da družinska politika temelji na delnem prispevku družbe k stroškom za vzdrževanje otrok.

nuklearne družine kot družbeno zaželenega modela, in v kateri je skrb še vedno pojmovana kot spolno specifično delo. Pojdimo po vrsti.

Model ekonomsko neodvisnega posameznika v družinski politiki

Favoriziranje modela neodvisnega zaposlenega posameznika je v Resoluciji jasno razvidna iz vrednotne orientacije tega dokumenta kot tudi iz njenih ukrepov. Uvodoma je sicer navedena zahteva po preseganju industrijskega modela socialne politike, v katerem se socialna varnost zagotavlja predvsem aktivnemu delu populacije (zaposlenim), pa tudi, da socialna politika ne bo mogla več temeljiti na polni zaposlenosti oz. statusu regularne zaposlitve. Vendar pa je že uvodoma dodana "varovalka", da bo morala socialna varnost človeka temeljiti na statusu državljanstva in še dodatno na zaposlitvenem statusu. Konkreten in najbolj očiten primer favoriziranja statusa zaposlenosti in podrejanje dimenzije skrbi v slovenski družinski politiki je porodniški oziroma starševski dopust. Pravica do nadomestila za čas porodniškega dopusta je pravica iz dela. Do nje so upravičene le ženske, ki so bile pred začetkom porodniškega dopusta zaposlene, medtem ko brezposelne ženske in študentke prejemajo zgolj minimalno nadomestilo oz. starševski dodatek. Problem je v tem, da starševski dodatek ne zadostuje niti za preživetje. Vezava skrbi na zaposlitveni status vodi v selektivnost, ki deprivira najbolj ranljive socialne skupine (brezposelni/e, študenti/tke). V tej situaciji deluje družinska politika nekako hipokritično, saj z definiranjem nadomestila za čas porodniškega in starševskega dopusta kot pravice iz dela, postavlja v ogrožujoč položaj ravno otroke brezposelnih in nezaposlenih staršev in s tem stopa v nasprotje s svojim prvotnim političnim namenom - skrbjo za otroke.

Favoriziranje zaposlitvenega statusa ter iz njega izhajajoče domneve o neodvisnem posamezniku, za katerega se predpostavlja, da je na podlagi svojega dohodka sposoben (po)skrbeti zase, ima z vidika etike skrbi še vrsto drugih pomankljivosti. Problematičen je na primer trend individualizacije, ki je prisoten v nekaterih socialnih in družinskih politikah na zahodu. Ena od nevarnosti diskurza o individualizaciji je, da je skrb priznana le v razmerju z "resnično odvisnimi ljudmi", za vse druge pa se predpostavlja, da ne potrebujejo skrbi (Sevenhuijsen, Hoek 2000, 5) - oziroma, da so sami sposobni (po)skrbeti zase. Perspektiva etike skrbi zavrača takšno koncepcijo, ki odvisnost in neodvisnost postavlja v nasprotje in namesto tega zavzame odnosno perspektivo, ki izhaja iz ideje, da skrb konstruira razmerja/odnose med posamezniki. Nasprotje med posameznikom in družbo bi tako moral nadomestiti pojem medosebne odvisnosti.

Ena od glavnih manifestacij naraščajoče individualizacije je ekonomska neodvisnost, ki se v zahodnih državah pa tudi pri nas jasno izraža v predpostavki o obstoju "modela odraslega delavca" (Lewis 2002), ki je sposoben skrbeti zase. Ta model temelji na ideji, da vsi odrasli predstavljajo delovno silo. Lewis (za Anglijo) ugotavlja, da so oblikovalci politik to idejo utemeljili v obratu od družinskega modela z moškim preskrbovalcem k družinskemu modelu, v katerem sta oba partnerja prisotna na trgu delovne sile (model odraslega preskrbovalca). Skozi ta obrat so se v politikah oblikovale nove predpostavke, v katerih se zaposlenost žensk pogosto enači z moško zaposlenostjo, pri tem pa se ne upošteva, da so med njima

bistvene razlike (npr. krajši delavniki žensk, pogoste prekinitve dela zaradi boleznih otrok, nižje plače žensk ipd.). Lewis zato trdi, da oblikovalci politik z domnevmami o ženski prisotnosti na trgu delovne sile pogosto prehitujejo spremembe v družbeni realnosti (ibidem). Nevarnosti predpostavke, da vsi odrasli sodelujejo na trgu delovne sile na enak način, se razkrijejo ob upoštevanju dejstva o neenaki spolni delitvi neplačanega dela. Razlike, ki nastajajo so pokazale, da pravzaprav ne moremo govoriti o obratu k dvokariernemu modelu, ampak prej o obratu k modelu dveh odraslih preskrbovalcev. V Sloveniji je situacija podobna, le da se je ta "obrat" začel odvijati že po drugi svetovni vojni, participacija žensk na trgu delovne sile pa je precej višja kot v zahodnih državah. Z množičnim vstopom žensk na trg delovne sile se torej ni dogodil (pričakovani?) obrat k dvokariernemu modelu, ampak k modelu dveh odraslih preskrbovalcev, pri čemer je za oblikovalce družinskih in socialnih politik bistven poudarek na zaposlenosti, ki naj zagotavlja neodvisnost in sposobnost lastnega vzdrževanja.

V razmerju med delom in družino gre tudi za kontradiktornost vrednot sfere dela in vrednot sfere družine. Ta postane problematična v točki, ko v razpravi o alokaciji obveznosti med državo in družino vrednote skrbi postanejo podrejene vrednotam neodvisnega posameznika (za katerega se predpostavlja, da ne potrebuje skrbi). Natančno to se dogaja konkretno pri konceptu usklajevanja dela in družine in je razvidno v različnih ukrepih, ki so namenjeni izvajanju tega mehanizma (npr. porodniški dopust). Razmerje med delom in družino v konceptu usklajevanja dela in družine pravzaprav ni enakovredno razmerje. Razumljeno je binarno - kot dualizem, v katerem si elementa (vrednotno) nasprotujeta, hkrati pa gre tudi za razmerje podrejenosti enega od elementov. V primeru razmerja med delom in družino je sfera dela tista, ki prevzema dominantno mesto in diktira tudi vlogo družine v tem razmerju.

Favoriziranje sfere dela je v Resoluciji razvidna tudi iz konstelacije pozicij obeh dimenzij - dela in družine: "posameznik (sic!) deli in usklajuje svoj čas med družinskimi obveznostmi in profesionalnimi aktivnostmi" - delo je označeno pozitivno kot profesionalna aktivnost (implicira graditev kariere), družina pa kot breme (obveznosti), kar implicira, da družinske obveznosti predstavljajo oviro v razvijanju svoje kariere in ne obratno. Z vidika družinskega življenja je razmerje med delom in družino prej obratno - pogoji dela ovirajo izvajanje družinskih obveznosti oz. zahtevajo nenehno prilagajanje pogojem v sferi dela. Nasprotno pa dobra praksa iz politike usklajevanja dela in družine v skandinavskih državah kaže, da je rezultat družinam prijaznih političnih ukrepov tam ravno ustvarjanje okolja, v katerem delo in družinsko življenje nista razumljeni kot konfliktni, ampak komplementarni sferi (Hantrais, Latablier, 1996: 127).

Partikularnost in segmentacija ukrepov

Naslednji problem družinske politike, ko gre za razmerje med delom in družino, je segmentacija ukrepov na tem področju. Posamezni ukrepi niso povezani v sistemsko politiko, ki bi vključevala tako državo, posameznike/državljanke kot tudi delodajalce. Resolucija se osredotoča na ozke segmente oz. ukrepe - na primer porodniški, starševski, očetovski dopust, ki niso povezani v celovito politiko uskla-

jevanja dela in družine. Zdi se, da so tu izpostavljeni le tisti aspekti skrbi, ki jih je mogoče zlahka instrumentalizirati, na primer porodniški dopust, javno otroško varstvo. Tisti, ki se navezujejo na zasebnost oz. na vsakdanje družinsko življenje in torej predvsem na skrb ter spolno delitev dela v družini, pa ostajajo nerealizirani, saj zanje tudi niso izdelani konkretni ukrepi niti sistemska politika. Nesistemska se izraža tudi v dejstvu, da je največji del pozornosti v dejanskih ukrepih narejen na področju starševskega varstva oziroma vrsti starševskih dopustov, ki pa so bolj ali manj skoncentrirani na obdobje prvega leta po rojstvu otroka. To pa je v primerjavi s celotno dobo odraščanja in odvisnosti otrok od staršev relativno kratko obdobje v življenjskem poteku posameznika/ce, še posebej, če upoštevamo, da se vedno več ljudi odloča le za enega otroka. Poleg tega so starševski dopusti instrument, ki se nanaša na starševsko varstvo, torej predvsem na denarno nadomestilo za izpad dohodnika za čas porodniškega in starševskega dopusta ter na zagotovilo ohranitve delovnega mesta po vrnitvi na delo. Dejansko usklajevanje dela in družine pa se prične po vrnitvi na delo in ravno tu je, če odštejemo institucionalizirano otroško varstvo, ukrepov pravzaprav zelo malo. Poleg odsotnosti sistemske politike oziroma ravno zaradi nje, je problem tudi končna realizacija konkretnih ukrepov. Poglejmo nekaj primerov.

Starševski dopust

Prvi primer ukrepov iz mehanizma politike na področju usklajevanja dela in družine se nanaša na starševski dopust. V Sloveniji razlikujemo štiri vrste starševskega dopusta, in sicer: porodniški dopust, očetovski dopust, dopust za nego in varstvo otroka ter posvojiteljski dopust⁸. V državah EU ponavadi razlikujejo med materinskim dopustom (maternity leave), ki bi ustrezal našemu porodniškemu dopustu, očetovskim dopustom (paternity leave) ter starševskim dopustom (parental leave) - kar je pri nas pravzaprav dopust za nego in varstvo otroka, ki je izmenljiv - torej ga lahko koristita mati ali oče⁹. Materinski dopust je neprenosljiva pravica matere ob rojstvu otroka; očetovski dopust (v Sloveniji 90 dni) pa je namenjen spodbujanju skupne skrbi za novorojenega otroka.¹⁰ Uveden je bil šele pred kratkim - januarja 2003, zato ne moremo predvideti, v kolikšni meri bo dejansko koriščen. Dejstvo, da dopust za nego in varstvo otroka na primer izkoristi le odstotek očetov, lahko razumemo kot neučinkovitost ukrepa, ki ni (bil) povezan v celovit sistem politike na področju usklajevanja dela in družine. Sedanja ureditev očetovskega dopusta ima že v izhodišču slabe možnosti. Obseg dni, ki jih lahko očetje izkoristijo ob rojstvu otroka (oz. v času porodniškega dopusta matere) je premajhen, da bi lahko dejansko vplival na enakomernejšo delitev skrbi med starša; prav tako ureditev preostalega dela očetovskega dopusta deluje destimulativno s tem, ko država

⁸ Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (Ur. l. RS, št. 97/2001).

⁹ Dopust za nego in varstvo otroka v Sloveniji obsega 260 dni, neposredno po preteku porodniškega dopusta (105 dni).

¹⁰ Oče mora izrabiti očetovski dopust v času porodniškega dopusta najmanj v trajanju 15 dni v obliki polne odsotnosti z dela, ostalih 75 dni pa lahko izrabi v obliki polne odsotnosti z dela najkasneje do otrokovega 8. leta. Za 15 dni velja pravica do očetovskega nadomestila, ki znaša 100% osnove, za 75 dni pa država zagotavlja plačilo prispevkov za socialno varnost od minimalne plače.

nudi zgolj plačilo prispevkov za socialno varnost in to zgolj od minimalne plače. Končna uspešnost (torej dejansko prevzemanje večjega deleža skrbi za otroke) ne more biti odvisna samo od zakonske ureditve očetovskega dopusta, spremljati bi jo morali še drugi mehanizmi, npr. za ustvarjanje družini prijazna delovna mesta; za motivacijo očetov, da se odločajo za očetovski dopust ipd. Problem sedanje ureditve družinske politike na področju usklajevanja dela in družine je v tem primeru tudi konstelacija posemeznih ukrepov v razmerju delo in družina. Različne oblike dopustov na področju starševskega varstva so primarno namenjene varstvu posameznika/c starševstva zaradi začasnega izstopa iz sfere dela in je premalo povezan s politiko enakih možnosti.

Otroško varstvo

Če odmislimo oblike starševskega dopusta, je največji del politike usklajevanja dela in družine namenjen institucionaliziranemu otroškemu varstvu. Ob sicer dobro razvitem sistemu javnih vrtcev, obstaja v Sloveniji velik problem nenadzorovanega zasebnega varstva - tu mislimo na zasebne varuške, ki svoje delo opravljajo mimo državnega nadzora in postavljenih standardov, ki sicer veljajo za javne in zasebne vrtce, kar je nele problem sive ekonomije, ampak predvsem problem kakovosti takšnega varstva, v katerega je zajet dobršen del predšolskih otrok. Ne nepamembno je tudi dejstvo, da velik del dnevnega otroškega varstva zagotavljajo neformalne sorodniške mreže, najpogosteje so to stari starši. Ta oblika dnevnega otroškega varstva ima več prednosti: je cenejša, starši ji bolj zaupajo in časovno je mnogo bolj fleksibilna kot institucionalno dnevno varstvo. Problem javnih otroških vrtcev je namreč prav togost urnikov, javni vrtci navadno še vedno delujejo v okviru klasičnih 8-urnih dopoldanskih delavnikov¹¹ in se le počasi prilagajajo pluraliziranju delovnih urnikov staršev, le redki vrtci imajo tudi sobotno ali poznopoldansko varstvo.

Delodajalci in delovno okolje

Zaposlenost obeh partnerjev ter potrebe po usklajevanju dela ter družinskega življenja so v Evropski uniji in drugod v razvitem svetu privedle najprej do ukrepov za usklajevanje dela in družine, kasneje pa tudi za uveljavitev družini prijaznih politik v delovnih okoljih.¹² Družini prijazni delovni sporazumi so primer dobre prakse v nekaterih zahodnih državah na področju usklajevanja sfere dela in družinskega življenja. V Sloveniji se proces podpiranja družini prijaznih delovnih ureditev in politik še ni začel in se zdi v mnogih pogledih še precej oddaljen, še posebej, če upoštevamo pogoste primere grobe kršitve pravic delavk, npr. s podpisova-

---

¹¹ Večina vrtcev se zapira med pol peto in peto popoldne.

¹² Različne oblike, ki se uvajajo v nekaterih zahodnih državah, so: terminsko delo (daje zaposlenim za nedoločen čas priložnost, da koristijo neplačan dopust ali odsotnost v času šolskih počitnic); delitev službe (delovni sporazum med dvema stalno zaposlenima osebamama, ki si delita delovne obveznosti, plačo, dopust in ugodnosti, ki izvirajo iz zaposlenosti, glede na število delovnih ur); delo za krajši delovni čas; delo doma; karierni dnevi (za nepričakovane primere, ki zahtevajo odsotnost z dela); prosti dnevi za primere zdravniških pregledov, bolnišničnih obiskov ali ob posebnih šolskih dogodkih (<http://www.ibh.org.uk/balance/flexwork.html>).

njem bianko pogodb. Resolucija je, ko gre za definiranje vloge delodajalcev v politiki usklajevanja dela in družine, zelo skopa in prepušča ta premik delodajalcem. Pravzaprav delodajalec tu ne nastopa kot aktiven partner v delitvi odgovornosti za usklajevanje dela in družine - ta se zdi bolj stvar razmerja med državo in družino. Država sicer izraža obljubo, da bo podpirala npr. "reorganizacijo delovnega časa" ter "zakonske prilagoditve na področju oblik zaposlitve", vendar na koncu odgovornost (brez lastne intervencije) prenaša na delodajalca: "svojo vlogo pa bodo morala odigrati tudi podjetja, in sicer s takšno organizacijo dela, ki bo zagotavljala fleksibilna (družini prilagojena) delovna mesta in fleksibilni delovni čas". Iz izkušenj držav, kjer politiko usklajevanja dela in družine realizirajo sistemsko usklajeno, vemo, da brez direktne državne stimulacije delodajalcev le-ti ne prispevajo k ustvarjanju družinam prijaznega delovnega okolja. Sami ukrepi družinske politike, kot so trenutno zastavljeni, torej ne bodo dovolj, da bi se spremnila tudi delovna kultura (na primer stimulacija delodajalcev, da v okviru ukrepov družini prijazne delovne politike, vidijo tudi prednosti (npr. boljša kvaliteta dela).

Politika enakih možnosti

Nepovezanost ukrepov politike usklajevanja dela in družine se kaže tudi v razmerju do politike enakih možnosti. V skandinavskih državah je politika enakih možnosti vodilo in osnova za ukrepe na področju usklajevanja dela in družine (Hantrais, Letablier, 1996: 126) - torej je usklajevanje dela in družine topika znotraj politike enakih možnosti in ne obratno, kot je to primer v slovenski družinski politiki. V skandinavskih državah je dober sistem in povezanost ukrepov, kot so dobro organizirano otroško varstvo, plačan starševski dopust za matere in očete z dodatnimi spodbudami za očete, da vzamejo starševski dopust, in ugodni delovni pogoji, namenjen ravno podpora ženskam pri vključevanju na trg delovne sile. Z ukrepi, ki vzpodbujajo moške k večji participaciji pri skrbi v vsakdanjem življenju, pa država prispeva tudi k spreminjanju v vrednotenju skrbi, ko hkrati tudi sama priznava skrbi pomemno družbeno vlogo.

V kontekstu razmišljanja o razmerju med delom in družino ne moremo mimo sociološko relevantnega vprašanja o različnih vlogah obeh spolov v procesih in praksah skrbi v spreminjajočih se pogojih pozne modernosti. Dobra konceptualizacija razmerja med delom in družino v družinski politiki ne stoji v zraku - vedno je umeščena v širši družbeni kontekst, na katerega vpliva, a je tudi sama predmet vpliva družbenega okolja. V razpravi o spreminjajočih se vlogah spolov, predvsem pa o vlogah žensk v procesu vstopanja na trg delovne sile in v javno sfero v širšem pomenu ter o posledicah dvojne obremenjenosti žensk kot posledici razhajanj in različne intenzitete procesov spreminjanja v sferi dela (množično zaposlovanje žensk) in sferi družine (še vedno prisotna spolno asimetrična delitev dela in predvsem skrbi), so predvsem italijanske sociologinje (Bimbi, Balbo, Saraceno) postavile provokativno tezo o dvojni navzočnosti. Ta izpostavi pozitivne aspekte ženske pozicije v pozni modernosti skozi dvojno prisotnost žensk v zasebnosti in v javnosti. "Ženske so vsakdanje migrantke med raznimi časi, prostori in habitusi in po večkrat na dan menjavajo realne in simbolne registre, mojstrijo se v spretnostih organizacije, koordinacije in prilagajanja veliko bolj od moških kolegov, tovarišev,

prijateljev in partnerjev. Za ženske je to gotovo obremenitev, a je hkrati tudi več kakor to, je izkušnja življenja v dveh svetovih, je dvojna navzočnost" (Rener, 2000: 290).

Selma Sevenhuijsen pa v kritiki Giddensove ideje, da "vse več ljudi išče možnosti za zavezanost, ki niso povezane s tradicionalnim videnjem dela", opozarja še na druge vidike različnih pozicij spolov, ko gre za delitev dela oz. skrbi. Sevenhuijsen pravi, da je ta Giddensova trditev pravzaprav moška pozicija, in da je za ženske situacija ravno obrnjena. Ženske po njenem mnenju, ravno obratno, poskušajo svojo zavezanost razširiti iz zasebnosti v javno sfero (na trg dela, v politiko itd.), torej sfero, ki je bila zanje zgodovinsko gledano zaprta. Moški, obratno, prek prevzemanja skrbi spreminjajo svojo zavezanost in identiteto v sferi, kjer že živijo, se pravi v sferi intimnega življenja (Sevenhuijsen, 2002: 138). Strinjamo se lahko z avtorico, da je problem na ravni politike v tem, da so ti zapleteni odnosi med spoloma, ki zadevajo delo in skrb, del normativnih predpostavk modernih držav blaginje in nastanka pojma "modernega posameznika" (ibidem: 139).

Hkrati se zdi, da sta teza o dvojni obremenjenosti žensk, ki izpostavlja predvsem negativne aspekte poznomodernih tranzicij na eni strani, in teza o dvojni navzočnosti, ki izpostavlja predvsem pozitivne vidike oz. prednosti žensk v teh procesih na drugi strani, pravzaprav del iste zgodbe in sta pravzaprav komplementarni. Če je dvojna prisotnost prednost žensk v poznomodernem svetu, je dvojna obremenjenost pri tem ovira, ki je posledica spolno asimetrične delitve dela, nizkega vrednotenja skrbi in ostalih problematičnih vidikov usklajevanja dela in družine, na katere smo opozorili v tem članku.

Namesto zaključka - odprti problemi

Problemov družinske politike, ko definira razmerje med delom in družino, je še več, navezujejo se na primer na samo konceptualizacijo družine kot subjekta družinske politike in morda bi morali začeti analizo prav pri njih. Čeprav je težnja oblikovalcev družinske politike priznanje spremenljivosti družinskega življenja in je njihova ambicija zajeti v družinsko politiko vse družine ("vključevanje celotne populacije oz. usmerjenost k vsem družinam" (1. načelo DP)), so konkretna konceptualizacija družine in iz nje izhajajoči ukrepi izključujoči. Govorimo lahko celo o poziciji, ki vpeljuje neke vrste "izključujoči pluralizem" (Švab, 2003), hkrati pa je latentno še vedno prisotna nocija tradicionalne heteroseksualne družine. Najbolj pereča problema sta vidna v izpadu dveh pomembnih družinskih oblik iz družinske politike. Prvi primer so enostarševske družine, ki bi še posebej v starševskem varstvu ter usklajevanju dela in družine morale biti deležne posebnega varstva s strani države. V družinski politiki je poudarjena t.i. deljena odgovornost med staršema, ki pri enostarševskih pogosto ostaja nerealizirana, kar je posledica v družbi splošno sprejete ideje o spolni delitvi skrbi, ne pa posledica pojava enostarševskih družin kot takih. Odsotnost posebnih ukrepov za varstvo enostarševskih družin (predvsem v zvezi s skrbjo) lahko tudi interpretiramo, kot da oblikovalci družinskih politik to razumejo kot izključno vprašanje zagotavljanja ekonomske varnosti

(torej preprečevanje socialne izključenosti oz. le njenega materialnega aspekta - revščine), kar je pri nas domena socialne politike. To pa pušča odprt prostor moralnim zaskrbljenostim nad fenomenom enostarševskih družin. Na eno od nevarnih konsekvenc posredno opozarja Selma Sevenhuijsen (2003: 137) - to so predvsem moralne zaskrbljenosti, da otroci razvezanih staršev niso samo ekonomsko deprivirani, ampak trpijo tudi zaradi nezadostnega starševanja in manka socialnih vezi (odsotnost očeta). Ta izhaja iz predpostavke o spolni delitvi skrbi, namesto da bi izhajala iz normativne nocije o enakosti med spoloma, ki vključuje tudi idejo, da skrb ni spolno obeleženo delo (ibidem). Drug primer izključujočega pluralizma v družinski politiki so istospolne družine, ki izpadejo iz družinske politike že v definiciji družine in torej za družinsko politiko sploh ne obstajajo. Istospolne družine tudi sicer niso subjekt družinskega prava v Sloveniji.¹³ Posledično ostajajo brez vsake pravne zaščite. To tudi pomeni, da konkretni cilj družinske politike - pravna in dejanska izenačitev vseh družinskih oblik - obvisi v zraku, saj se v osnovi izključuje z definicijo družine (Švab, 2003).

Politika usklajevanja dela in družine ne more biti samo politika, ki podpira model neodvisnega zaposlenega posameznika in v razmerju delo - družina (čeprav samo implicitno) favorizira delo oz. "dostop do plačanega dela kot primarne dimenzije socialne vključenosti" (Sevenhuijsen, 2002: 136), ampak se mora nujno povezovati s politiko enakih možnosti in politiko etike skrbi. Kot smo skušali prikazati v tem tekstu, je (ne)uspešnost sistemsko povezati vse tri omenjene politike, tisto, kar v končni sekvenci v realnosti vsakdanjega življenja dejansko spreminja družbene pomene skrbi in relocira skrb na različnih družbenih nivojih, še posebej v sferah dela in družine. "Šele ko spoznamo, kako globoko v spolno obeleženih predpostavkah o delu in skrbi koreninijo ne le ureditve delo-družina, temveč tudi, denimo, korporativne kulture, urbanizem in ureditev javnega prevoza, lahko postane očitno, da bi oblikovalci politik morali dati vso prednost razvoju novih socialnih infrastruktur skrbi (Sevenhuijsen, 2002: 139).

LITERATURA

- Björnberg, U. (2002): "Working and caring for children: family policies and balancing work and family in Sweden". V: Carling, A. et al. (ur.). *Analysing Families - Morality in policy and practice*. London, New York: Routledge.
- Hantrais, L., Letablier, M.-T. (1996): *Families and Family Policies in Europe*. London, New York: Londman.
- Lewis, J. (2002): "Individualisation, assumption about the existence of an adult worker model and the shift towards contractualism". V: Carling, A., Duncan, S., Edwards, R. (ur.). *Analysing Families. Morality and rationality in policy and practice*. London, New York: Routledge.
- Morgan, D.H.J. (1996): *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge: Polity Press.
- Rener, T. (2000): "O delu iz ljubezni". V: Oakley, A. *Gospodinja*. Ljubljana: cf*

¹³ Slovenija še nima zakona o istospolnih partnerskih skupnostih in je daleč od tega, da bi priznavala in enakovredno obravnavala istospolne družine kot enega izmed načinov družinskega življenja.

- Sevenhuijsen (2002): "A Third Way? Moralities, ethics and families: and approach through the ethic of care". V: Carling, A., Duncan, S., Edwards, R. (ur.). *Analysing Families. Morality and rationality in policy and practice*. London, New York: Routledge. Slovenski prevod: glej pričujoči tematski blok.
- Sevenhuijsen (2003): "Prostor za skrb - pomen etike skrbi za socialno politiko". V: Sevenhuijsen, S., Švab, A. (ur.). *Labirinti skrbi: pomen perspektive etike skrbi za socialno politiko*. Ljubljana: Mirovni inštitut (zbirka Politike).
- Sevenhuijsen, S., Hoek, M. (2000): "Family Politics and the Ethics of Care. On the Normative Dimension of Dutch Family Policies". Prispevek za SPA konferenco, London, julij 2000.
- Silva, E.B., Smart, C. (1999): "The 'New' Practices and Politics of Family Life". V: Silva, E.B., Smart, C. (ur.). *The New Family?*, London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE.
- Švab, A. (2001): *Družina: od modernosti k postmodernosti*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Tronto, J. C. (1993): *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethic of Care*. New York, London: Routledge.